Volume 10 (Special Issue 4)
January, 2020

ISSN - 2230 - 9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS
IMPACT FACTOR
4.270

२६ जानेवारी २०२०

भारतीय प्रजासत्ताक दिनानिमित्त...

संशोधन पद्धती

Research Methodology

Editor : Dr. R.V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102
Email - info@jrdrb.com Visit - www.jrdrvb.com

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal (Peer Reviewed)

4.270

Volume 10, Special Issue 4, January 2020

ISSN-2230-9578

२६ जानेवारी २०२० भारतीय प्रजासत्ताक दिनानिमित्त...

संशोधन पद्धती

(Research Methodology)

Special Issue Editor

Dr. Madhukar Atmaram Desale
T.E.S.'s Mahila College,
Nandurbar Dist. Nandurbar

Prof. Gautam Babulal Thorat
V.E.S.Sarvajanik Arts & Comm College
Visarwadi Dist. Nandurbar

Editor
Dr. R.V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102
Email - info@jrdrvb.com Visit - www.jrdrvb.com

41	Prof. Dr. J. B. Bagul	Literary Review and its importance in Writing a Paper or Dissertation	137-139
42	Dr. Vinod Hirasing Raghuvanshi	Systematic Steps of Scientific Research	140-143
43	प्रा. सुनिता संतोष पवार	संशोधन अहवाल	144-145
44	प्रा.डॉ. के.बी. गिरासे	संशोधनात संदर्भसुची देण्याच्या पद्धतीचे अध्ययन	146-149
45	आशिष गुलाबसिंग वसावे प्राचार्य डॉ. संजय एस. शिंदे	संशोधनाची उद्दिष्टे व महत्व	150-153
46	डॉ. राजेंद्र बाविस्कर	"वैज्ञानिक अनुसन्धान की पद्धतियाँ"	154-157
47	प्रा. विलास वसंतराव पाटील	नमुना निवडीचे तंत्र व प्रकार	158-161
48	श्री. विरेंद्र मुरलीधर घरडे	संशोधनाची मुलतत्त्वे (विशेष संदर्भ- सामाजिकशास्त्र संशोधन)	162-165
49	डॉ.सनेर वाय. एच. विद्यामाई एस. बाविस्कर (बोरसे)	डी.एल.एड्. छात्राध्यापकांच्या अभिव्यक्ती व नेतृत्वगुण यांच्यातील सहसंबंधाचा अभ्यास	166-168
50	प्रा. मंगला डी.बन्सोड	संशोधन कार्यामध्ये गृहितकाचे महत्व	169-172
51	डॉ. नागसेन नामदेव मेश्राम	संशोधनाचे बदलते स्वरुप कालचे व आजचे	173-175
52	प्रा.डॉ.सौ. विजया विठ्ठल बाविस्कर	शैक्षणिक संशोधनात गुणवत्तावाढीसाठी उपाययोजना	176-178
53	डॉ. राहुल पुरुषोत्तम मेघे	"संशोधनाचे स्वरूप, व्याप्ती व टप्पे"	179-182
54	प्रा.डॉ. देविदासस विक्रम हारगिले	संशोधन आराखड्याची आवश्यकता आणि अंतर्भूत घटक	183-184
55	प्रा.डॉ. अश्विनी अविनाश खापरे	महात्मा गांधींच्या विचारातील स्वातंत्र्याची साधने मानवी मुक्तीचे साधन-अहिंसा आणि सत्याग्रह	185-186
56	डॉ. कविता साळुंके कु. ज्योती रामचंद्र लष्करी	संशोधन कार्यात आशय विश्लेषणातील संकल्पनात्मक विश्लेषणाचे महत्त्व	187-192
57	प्रा.डॉ.योगेश जगन्नाथ कोरडे	संशोधनात संगणकाचे महत्त्व	193-196
58	प्रा. डॉ. दीपक सु. धारवाडकर दलित सुभाषराव कांबळे	संशोधकांना भेडसावणाऱ्या अडचणी : एक अभ्यास	197-198
59	प्रा. प्रेमलाल नुरा नाईक	"संशोधन आराखडा"	199-201
60	प्रा.डॉ. सुनिल व्ही. कुवर	"संशोधनातील मुलाखतीचे फायदे व तोटे"	202-204
61	डॉ. महेश व्ही. गांगुर्डे	अनुसन्धान में तथ्य सामग्री के स्रोतों के महत्त्व एवं प्रकार	205-209

१) प्रस्तावना - संशोधन अहवालात सुरूवातीला ज्या विषयासंबंधीत संशोधन करतो त्या संबंधीची प्रस्तावना लिहीली जाते. संशोधन कार्य करणाऱ्या व्यक्ति किंवा संघटनेचा परिचय, कार्यकर्तांची निवड आणि प्रशिक्षण, निरिक्षण, तथ्यांची शुद्धता, प्रामाणिकता आणि विश्वसनीयतेचे आधार इत्यादी बाबींचा उल्लेख असतो.

२) संशोधनाचा उद्देश - संशोधनाचा उद्देश कोणता आहे हे स्पष्ट करणे आवश्यक असते.

३) संशोधन क्षेत्र - संशोधन कोणते आहे, संशोधनाचे क्षेत्र हे भौगोलिक, प्रदेश, सामाजिक वर्ग किंवा निश्चित समुदाय असू शकते. अध्यायन क्षेत्राच्या मर्यादांचाही यात उल्लेख केला जातो.

४) तथ्य संकलन पद्धती - संशोधनात तथ्य संकलनासाठी कोणत्या पद्धतीचा उपयोग केला आणि त्या पद्धतीद्वारेच तथ्य संकलन करण्याची कारणे कोणती? या संबंधीचा स्पष्ट उल्लेख संशोधन अहवालात केला जातो.

५) नमुना निवड पद्धत - संशोधनात कोणत्या प्रकारच्या नमुना निवड पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला. ती नमुना निवड पद्धती संशोधनाकरिता कशी उपयुक्त आहे. इत्यादी गोष्टींचे स्पष्टीकरण संशोधन अहवालात दिले जाते.

६) विश्लेषण व निर्वचन - तथ्यांचे संकलन केल्यानंतर ती व्यवस्थित लावणे, तिचे वर्गीकरण, संकेतीकरण, सारणीकरण करून विश्लेषण केले जाते आणि त्याच्या आधारावर काढलेल्या निष्कर्षांना एका क्रमात मांडले जाते. अहवालातील या प्रकरणामुळे संशोधनाचे परिणाम आणि निष्कर्ष स्पष्टपणे वाचकांच्या लक्षात येतात.

७) सूचना आणि उपाययोजना - संशोधन हे ज्ञान मिळविण्याच्या उद्देशाने केले जाते. सामाजिक संशोधनाचा उद्देश व्यावहारिक लाभ घेणे हा असतो. सामाजिक संशोधन सामाजिक जिवनाशी संबंधित असते. म्हणून त्या विषयाच्या संदर्भात काही सूचना व उपाययोजना दिल्या जातात.

आदर्श अहवालाची वैशिष्ट्ये :- अहवालाची वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे नमूद करता येतील -

१) संशोधन अहवालाची भाषा स्पष्ट व सुलभ असावी. अहवालाची भाषा अलंकारिक नसावी तसेच अतिशयोक्ती करण्याचा प्रयत्न संशोधकाने करू नये

२) संशोधन अहवालात तथ्यांची क्रमवार व मुद्देसूद मांडणी करणे हे आदर्श अहवालाचे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य मानले जाते. त्यामुळे अहवालाचा दर्जा उंचावण्यास मदत होते.

३) आदर्श अहवालामध्ये तथ्यांचे विश्लेषण व निर्वचन शास्त्रीय पद्धतीने केले जाते. संशोधन अहवाल वाचतांना वाचकांना विश्लेषण काल्पानक नसून शास्त्रीय असल्याचा विश्वास वाटला पाहिजे.

४) आदर्श अहवाल वाचून लोकांना त्याचा फायदा होतो. ज्ञानाची वृद्धी बरोबर त्याचा व्यावहारिक फायदा देखील होत असतो.

५) आदर्श अहवालात निष्कर्ष हे प्रामाणिक, विश्वसनीय आणि शास्त्रीय विकासासाठी उपयुक्त असतात.

६) संशोधन करताना संशोधनकर्त्याने आलेल्या अडचणी किंवा समस्यांचा स्पष्ट उल्लेख आदर्श अहवालात केला जातो. त्यामुळे आलेल्या अडचणींची जाणीव वाचकांना होते. भविष्यात संशोधन करणाऱ्यांना समस्यांची महिती मिळते.

संशोधन अहवालाचे महत्व - संपूर्ण संशोधनाचे लिखित स्वरूप म्हणजे संशोधन अहवाल होय. संशोधन अहवालाचे पुढील प्रमाणे महत्व सांगता येईल.

१) ज्ञानाचा प्रसार करण्यात संशोधन अहवालामुळे मदत होते.

२) संशोधन अहवालामुळे अनेक सामाजिक विषय व समस्या यांचे ज्ञान प्राप्त होते.

३) संशोधन अहवालामुळे पुढे येणाऱ्या नवनवीन समस्यांवर आधारित नवीन गृहित कृत्यांची निर्मिती होण्यास मदत होते.

४) संशोधन अहवालामुळे वाचकांना संशोधनासाठी वापरलेल्या पद्धती व तंत्राची माहिती कळते. त्यामुळे संशोधकांना आपल्या विषयाच्या अभ्यास पद्धतीची व तंत्राची निवड करण्यात सहाय्य होते.

५) सामाजिक विकास आणि सामाजिक योजना तसेच सामजिक समस्या सोडविण्याच्या दृष्टीने उपयोग होतो.

अशा प्रकारे संशोधन अहवालाचे विशेष महत्व आहे. अहवालामुळे संशोधनाची माहिती सर्व लोकांना प्राप्त होते. संशोधन संशोधक किंवा संशोधकांपुरतेच मार्यादित राहत नाही. संशोधनाचा फायदा समाजाला आणि इतर संशोधकांना होतो.

संदर्भ -

१. संशोधन पद्धती - डॉ. गंगाधर वि.कायंदे पाटील, चैतन्य पब्लिकेशन, नाशिक
२. समाजशास्त्रीय संशोधन तत्व व पद्धती - प्रा. रा. ना. घाटोळे, मंगेश प्रकशन, नागपूर
३. संशोधन पद्धती - डॉ. वा. भा. पाटील, प्रशांत पब्लिकेशन, पुणे.

*****

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.625

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February - 2020 Special Issue – 224 (C)

RELEVANCE OF GANDHIAN THOUGHTS

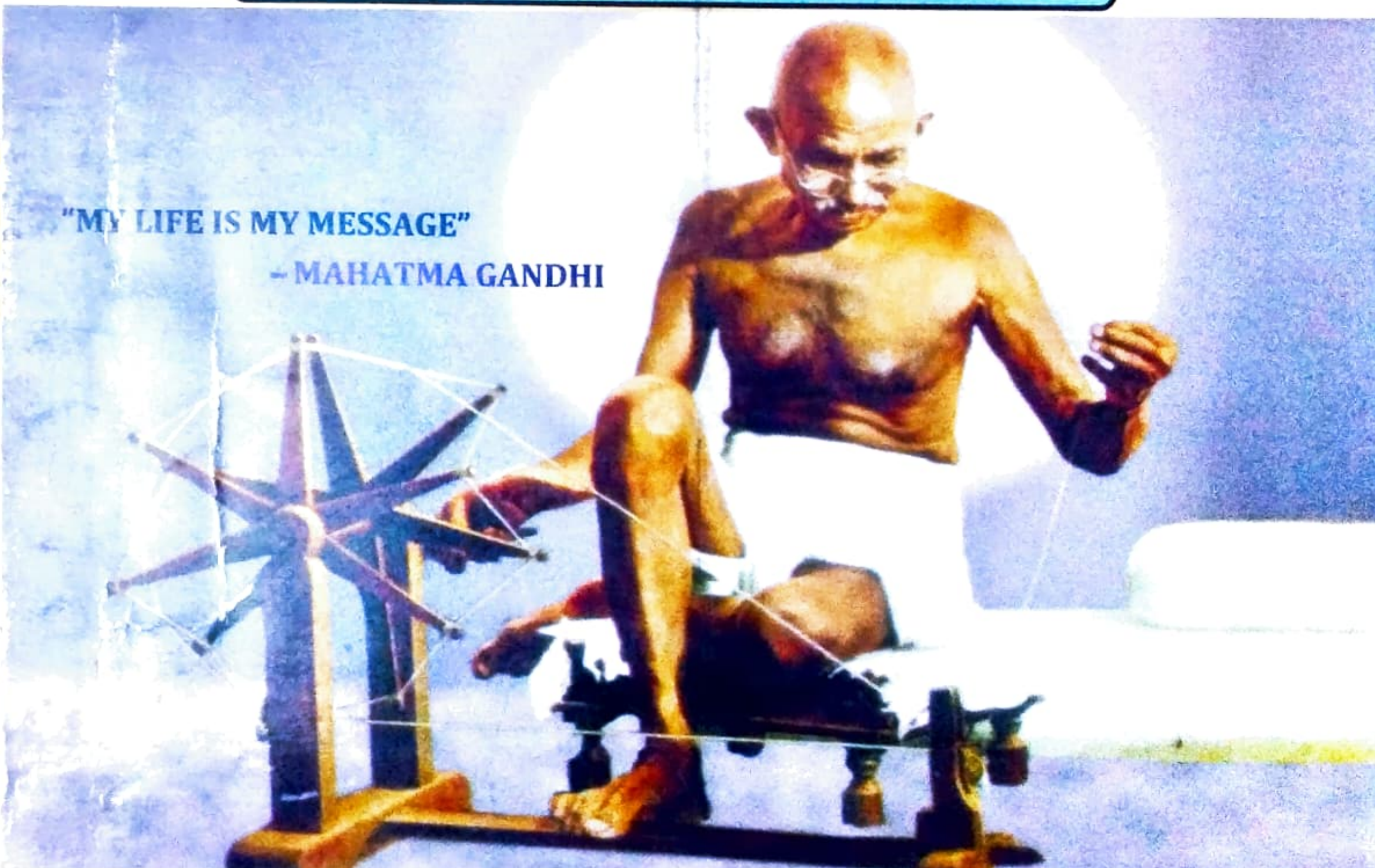

Guest Editor :
Dr. Mrs. M. V. Waykole
Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata
Commerce College, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Executive Editor :
Dr. A. D. Goswami
Vice Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata
Commerce College, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar
(Yeola)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

RESEARCH JOURNEY

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Impact Factor – 6.625 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February -2020 Special Issue – 224 (C)

RELEVANCE OF GANDHIAN THOUGHTS

Guest Editor
Dr. Mrs. M. V. Waykole
Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata
Commerce college, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Executive Editor
Dr. A. D. Goswami
Vice Principal,
Bhusawal Arts, Science and P.O. Nahata
Commerce college, Bhusawal, Dist Jalgaon.

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 800/-

31	'बकरी' नाटक में गाँधीजी के सिद्धांतों का दुर्व्यवहार	डॉ. पी. आर. गवळी	108
32	गाँधी विचारधारा और हिंदी उपन्यास	डॉ. जगदीश चव्हाण	113
33	हिंदी काव्य की सामाजिक चेतना पर गाँधीवाद का प्रभाव	डॉ. ईश्वर ठाकुर	117
34	महात्मा गाँधी विचारधारा का हिंदी कहानी पर प्रभाव	डॉ. प्रमोद पाटील	120
35	'मैला आँचल' उपन्यास पर गाँधी विचारधारा का प्रभाव	डॉ. अमृत खाडपे	122
36	प्रेमचंद के उपन्यास 'रंगभूमी' पर गाँधी चिंतन का प्रभाव	डॉ. महेश गांगुर्डे	124
37	कामायनी में गाँधीवादी चेतना	डॉ. रोशनी पवार	127
38	महात्मा गाँधी और सत्याग्रह	श्री राजेंद्र मोरे	131
39	माखनलाल चतुर्वेदी के काव्य पर गाँधीवाद का प्रभाव	डॉ. भगवान भालेराव	133
40	गाँधीवादी दार्शनिकता	डॉ. सुनीती आचार्य	135
41	प्रेमचंद के उपन्यासों में अभिव्यक्त गाँधी दर्शन	डॉ. प्रीति सोनी	138
42	बेरोजगारी समस्या का समाधान – गाँधीजी की नयी तालीम	डॉ. आफताब शेख, डॉ. बाबासाहेब शेख	141
43	'मोहन का मसाला' नाटक में गाँधीवादी विचारधारा	डॉ. अंशुमान मिश्र	143
44	हिंदी उपन्यासों पर गाँधीवादी चिंतन का प्रभाव	श्री अनिल सूर्यवंशी	146
45	हिंदी काव्य पर गाँधी विचारधारा का प्रभाव	प्रा. जाकीर शेख	148
46	गाँधी विचारधारा से प्रभावित उपन्यास : थकी हुई सुबह	डॉ.रेखा गाजरे, प्रा.राजाराम तायडे	151
47	गाँधी विचारधारा का हिंदी उपन्यास, कहानी, काव्य, तथा नाटकों पर प्रभाव	ज्ञानेश्वर बोडके	154
48	रामधारी सिंह दिनकर का गाँधीवादी चिंतन (कुरुक्षेत्र के विशेष संदर्भ में)	प्रा. अजित चव्हाण	156
49	हिंदी काव्य में अभिव्यक्त गाँधी दर्शन	डॉ. रेखा गाजरे	160
50	सिद्धांतों का यथार्थ परिचायक : महात्मा गाँधी	डॉ. रुपाली चौधरी	166
51	प्रेमचंद के उपन्यासों में चित्रित गाँधीवादी विचारधारा	डॉ. रेखा गाजरे, भावना बडगुजर	169
52	गाँधीवाद दर्शन का साक्षात्कार – प्रार्थना पुरुष	प्रा. निखिल तायडे	174
53	बुनियादी शिक्षा के प्रणेता – मोहनदास करमचंद गाँधी	प्रा. सुनिता पवार	178
54	विश्व ज्योति बापू : हृदयस्पर्शी काव्य	मुक्ति जैन	181
55	'भूमिपुत्र' उपन्यास में गांधी आचार संहिता	डॉ. मनोज पाटील, डॉ. गिरीश कोळी	184
56	महात्मा गाँधी के राजकीय विचार	दत्तात्रय कातडे	187
57	महात्मा गाँधी के आर्थिक विचार	प्रा. शरद शेलार	191
58	गाँधीजी के विचारों की सामाजिक कार्यों में भूमिका	डॉ. अभिलाषा पाठक	194
59	गाँधीजी की शैक्षिक विचारधारा	श्रीमती त्रिवेणी एलकर	197
60	भावी विश्व व्यवस्था एवं अहिंसा की राजनीति	डॉ. विजय तूंटे, प्रा. छोटू मावची	201
61	महात्मा गाँधी का शैक्षिक तत्त्वज्ञान	डॉ. दिनेश हंगे	204
62	गाँधीजी के शिक्षा दर्शन की प्रासंगिकता मनोवैज्ञानिक संदर्भ में	डॉ. इसपाक अली	207

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.625,
Special Issue 224 (C) : Relevance of Gandhian Thoughts
Peer Reviewed Journal
ISSN : 2348-7143
February-202

बुनियादी शिक्षा के प्रणेता - मोहनदास करमचंद गांधी

प्रा. सुनिता पवार
कला, वाणिज्य महाविद्यालय, अक्कलकुवा

विश्व के महान दार्शनिक, राजनीतिज्ञ शिक्षाशास्त्री, मानवतावाद के पोषक, श्रेष्ठ समाजशास्त्री तथा अर्थशास्त्री, भारत के राष्ट्रपिता एवं बीसवी सहस्त्राब्दी के महापुरुष महात्मा गांधी - मोहनदास करमचंद गांधीका जन्म 2 अक्तूबर 1869 में पोरबन्दर (गुजरात) में हुआ था। इनका पूरा नाम मोहनदास करमचंद गांधी था। महात्मा गांधी भारत एवं भारतीय स्वतंत्रता आन्दोलन के प्रमुख राजनैतिक एवं आध्यात्मिक नेता थे। महात्मा गांधी जी सत्य, अहिंसा एवं सत्याग्रह की त्रिसूत्री पर कार्य करने वाले एक महानतम नेता थे। उन्होंने चंपारण सत्याग्रह, खेडा सत्याग्रह, भारत छोडो जैसे कई आन्दोलनों के माध्यम से अंग्रेजों को भारत छोडने पर मजबूर किया। उनका जन्म दिवस 'विश्व अहिंसा दिवस' के रूप में मनाया जाता हैं। उन्हें बापू (गुजराती में बापू अर्थात पिता) के नाम से भी जाना जाता है।

गांधीजी का शिक्षा दर्शन :-

शिक्षा ही मनुष्य की आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक एवं आध्यात्मिक उन्नति का आधार है। सत्य, अहिंसा, प्रेम, सत्याग्रह, निर्भीकता, अपरिग्रह, अस्तेय, सादगी, ब्रह्मचर्य, सेवा आदि ऐसे सदगुण या जीवन मूल्य हे जिनको जीवन का अंग शिक्षा के द्वारा ही बनाया जा सकता है। गांधीजी का शिक्षा दर्शन उनके जीवन दर्शन पर ही आधारित था। गांधी जी ने अपना शिक्षा दर्शन निर्धारित करने के पूर्व दक्षिण अफ्रीका के टालस्टाय आश्रम और भारत के साबरमती आश्रम तथा वर्धा आश्रम में शिक्षा पर अनेक प्रयाग किये। इन प्रयोगों के बाद गांधी ने जो निष्कर्ष निकाले उन पर ही उनका शिक्षा दर्शन खडा हुआ है।

गांधीजी के अनुसार बालक का सर्वांगीण विकास शिक्षा का लक्ष्य होना चाहिए। गांधीजी के मत में शिक्षा का माध्यम मातृभाषा होना चाहिए। अतः स्वाभाविक है कि सभी भाषाओं में मातृभाषा का स्थान सर्वप्रथम या सर्वोच्च होना चाहिए। इससे शिक्षा सरल और स्वाभाविक बन जाती है। गांधी जी कहते है कि, "शिक्षा से मेरा अभिप्राय है बालक और मनुष्य के शरीर मस्तिष्क और आत्मा मे पाये जाने वाले सर्वोत्तम गुणों का चतुर्मुखी विकास।"[1] इससे स्पष्ट हो जाता है कि गांधीजी शिक्षा द्वारा बालक या मानव के शरीर, हृदय, मस्तिष्क तथा आत्मा के सर्वांगपुर्ण विकास को महत्व देते थे। गांधी जी शिक्षा द्वारा उपयोगी नागरिकों के निर्माण को संभव मानते थे। उनके मत में अच्छी शिक्षा समाज के लिए उपयोगी नागरिकों का निर्माण करती है। इस सिद्धांत के द्वारा गांधीजी ने शिक्षा के व्यक्तिगत लाभ के साथ-साथ सामाजिक लाभ को भी ध्यान में रखा और इस प्रकार व्यक्ति के सामाजिक उत्तरदायित्वों को रेखांकित किया ताकि शिक्षा से व्यक्ति के विकास के साथ-साथ समाज का भी विकास हो सके।

शिक्षा की परिभाषा देते हुए वे कहते है, "शिक्षा से मेरा तात्पर्य है-शिशु एवं मानव के शरीर, मन एवं आत्मा में निहित सर्वश्रेष्ठ तत्वों का विकास।"[2] गांधी जी शिक्षा द्वारा बालक के शारीरिक, मानसिक , बौध्दिक, आध्यात्मिक आदि सभी प्रकार के विकास के पक्षधर थे। गांधी जी शिक्षा और 152 : विश्व के प्रमुख शिक्षाशास्त्री साक्षरता में अंतर स्वीकार करते थे। वे स्पष्ट कहते थे कि साक्षरता शिक्षा नही है। उन्हीं के शब्दो में "साक्षरता न तो शिक्षा का अंत है और न शिक्षा का प्रारंभ। यह केवल एक साधन है, जिसके द्वारा पुरुष और स्त्री को शिक्षित बनाया जा सकता है।"[3] इस प्रकार उनका मत था कि साक्षरता भले ही शिक्षा का पर्याय न हो लेकिन वह शिक्षा प्राप्ति का बुनियादी आधार अवश्य है।

शिक्षा व्यवस्था में हस्तकला को शिक्षा के उस साधन के रुप में स्थान देना चाहते थे जो बालक को आत्मनिर्भर बनाता है। गांधीजी शिक्षा द्वारा बालक को आत्मनिर्भर बनाने के पक्षधर थे। वे आत्म निर्भरता को शिक्षा का एक महत्वपूर्ण लक्ष्य मानते थे। तात्पर्य यह कि गांधीजी चाहते थे कि बालक हस्तकला सीख कर इतना उत्पादन कर सके कि उससे उसकी शिक्षा का खर्च निकल आये। इतना ही नहीं वह भविष्य में भी हस्तकला से अपनी रोजी-रोटी कमाने लायक बन सके। गांधी जी शिक्षा को उद्योग केन्द्रित बनाना चाहते थे ताकि प्रत्येक शाला और उसका प्रत्येक छात्र शिक्षा व्यवस्था में लगने वाले खर्च को उद्योग के माध्यम से उत्पादन करके निकाल सके। इससे छात्र आत्मनिर्भर बन सकेंगे और भविष्य में उन्हें बेरोजगार नहीं रहना पडेगा। इस प्रकार उद्योग केन्द्रित शिक्षा एक-एक बालक की और इस प्रकार संपूर्ण देश की बेरोजगारी दूर करने में सहायक होगी। लेकिन यह तभी

सम्भव हो सकेगा जब सरकार प्रत्येक शाला द्वारा उत्पादित सामग्री का क्रय करे तथा उसे खपाने या बेचने की समुचित व्यवस्था करे।

गांधी जी शिक्षा व्यवस्था को अहिंसा पर आधारित बनाना चाहते थे। अर्थात् वे शिक्षा व्यवस्था को शक्ति और दबाव के बल पर नहीं प्रेम और सद्व्यवहार के आधार पर संचालित किये जाने के पक्ष में थे। गांधी जी कक्षा 10 तक या मेट्रिक तक बच्चों को अंग्रेजी पढाये जाने के समर्थक थे किन्तु वे उसे शिक्षा का माध्यम बनाने के पक्षधर कतई नहीं थे। गांधी पूरे देश में 7 से 14 वर्ष के बालक / बालिकाओं हेतु अनिवार्य एवं निःशुल्क शिक्षा के पक्षधर थे। इसका संकल्प हमारे संविधान के अनुच्छेद 45 में भी व्यक्त किया गया है लेकिन यह आज भी एक सपना ही है।

गांधी जी प्रत्येक छात्र को सक्रिय कार्यकर्ता बनाना चाहते थे निष्क्रिय श्रोता नहीं। अतः उनके मत में हमारे विद्यालय विभिन्न गतिविधियों, प्रयोगों, शोध-कार्यो के केन्द्र बनना चाहिए न कि मात्र सैध्दांतिक व्याख्यानों के स्थान। हमारी शालाओं में छात्रों को निरंतर सीखे हुए ज्ञान का जीवन एवं समाज की विभिन्न परिस्थितियों में प्रयोग कर सकने की स्थिति में होना चाहिए। गांधी जी का अभिमत था कि शिक्षा का वास्तविक जीवन से संबंध स्थापित किया जाना चाहिए। तात्पर्य यह कि वह कोरी सैध्दांतिक न हो वरन् जीवन में काम आये या जीवन के लिए उपयोगी सिध्द हो। दूसरे शब्दों में शिक्षा को मनुष्य की आवश्यकताओं की पूर्ति का साधन बनाया जाना चाहिए।

गांधी जी विद्यार्थी को ही नहीं विद्यालय को भी स्वावलंबी बनाने के पक्षधर थे। आर्थिक स्वावलंबन पर उनका विशेष जोर था। इसलिये उन्होंने उद्योग केंद्रित शिक्षा की वकालत की। ताकि उससे विद्यार्थी और विद्यालय दोनों ही अपना खर्च निकाल सकें और आर्थिक रुप से आत्मनिर्भर बन सके, यह शिक्षा जगत में गांधी जी की मौलिक कल्पना थी। गांधी जी भारत में भी रुस की तरह श्रम को विशेष महत्व देने के पक्षधर थे। इसी से उन्होंने अपनी उद्योग केंद्रित शिक्षा में श्रम को विशेष महत्व दिया। उनका विचार था कि बिना श्रम किये खाना चोरी के बराबर है या दूसरों के शोषण का आधार है। इसी से वे स्पष्ट कहते हैं- "भगवान न मनुष्य को इसलिये बनाया है कि वह अपने पसीने की गाढी कमाई खाये।"[4]

सभी आधुनिक शिक्षाशास्त्री शिक्षा को बाल केंद्रित बनाये जाने के पक्षधर हैं। इसी से वे शिक्षा को बालकों की रुचि, क्षमता प्रवृत्ति आदि के अनुकूल बनाने की सलाह देते हैं। गांधी जी ने भी इस मनोवैज्ञानिक सिध्दांत को स्वीकार किया और सलाह दी कि बालकों को वही उद्योग सिखाया जाये जिसमें उनकी स्वाभाविक रुचि हो। इतना ही नहीं उन्होंने बालकों को स्वयं करके सीखने की छूट दिये जाने की भी वकालत की। इससे स्पष्ट है कि गांधी जी बाल केंद्रित शिक्षा के पक्षधर थे। गांधी जी के अनुसार विद्यालय को समाज का सच्चा प्रतिबिंब होना चाहिये। उसमें समाज की विभिन्न गतिविधियों की झलक मिलनी चाहिये। उदाहरण के लिय समाज के त्यौहारों, परंपराओं, प्रवृत्तियों आदि का समावेश विद्यालय में किया जाना चाहिये। इतना ही नहीं विद्यालय का वातावरण घर जैसा होना चाहिये। जहां छात्र शिक्षकों को मातृवत एवं पितृवत मानकर उनके प्रति श्रद्धा एवं भक्ति भाव रखें वहीं शिक्षक छात्रों को पुत्रवत स्नेह और सहानुभूति प्रदान करें। यह हमारे प्राचीन गुरुकुलों की व्यवस्था रही है।

गांधी जी ने अपनी उद्योग केन्द्रित शिक्षा को भी समवाय शिक्षण पध्दति से दिय जाने की वकालत की। सभी विषयों का परस्पर सह-संबंध स्थापित कर जिस विषय की जब आवश्यकता हो उसकी शिक्षा देना स्वाभाविक भी है और उचित भी। अतः उचित अवसर या आवश्यकता को ध्यान में रखकर एक विषय का दूसरे से संबंध स्थापित कर शिक्षा देना मनोवैज्ञानिक रुप से भी सही है। आज विश्व के अधिकांश शिक्षा-शास्त्री समवाय शिक्षण पध्दति से शिक्षा दिये जाने के पक्षधर हैं। यह बात ध्यान देने योग्य है कि गांधी जी साक्षरता को शिक्षा का पर्याय नहीं मानते थे। इस संबंध में वे स्पष्ट कहते है कि, "साक्षरता न तो शिक्षा का अंत है और प्रारंभ। वह तो मात्र एक साधन है जिससे पुरुष और स्त्री को शिक्षित किया जा सकता है। शिक्षा से मेरा तात्पर्य बालक एवं मनुष्य के शरीर, मन और आत्मा में निहित गुणों के सर्वांगीण विकास से है।"[5] सच्ची शिक्षा वह है जो बालको की आध्यात्मिक बौध्दिक एवं शारीरिक क्षमताओं को अभिव्यक्त तथा प्रोत्साहित करे।' अर्थात भारत को स्वावलंबी बनाने के लिए बुनियादी शिक्षा को उन्होंने अधिक महत्त्व दिया।

निष्कर्ष रूप में कहा जा सकता है कि, गांधी जी बालकों के सर्वांगीण विकास को ही शिक्षा मानते थे। महात्मा गांधी जी ने शिक्षा के संबंध में बुनियादी शिक्षा के लिए सर्वांगीण विकास का सिध्दांत, उपयोगी नागरिकों के निर्माण का सिध्दांत, शिक्षा के माध्ये का सिध्दांत, शिक्षा और साक्षरता में अंतर का सिध्दांत, आत्मनिर्भरता का सिध्दांत, उद्योग केन्द्रित शिक्षा का सिध्दांत,

शिक्षा को जीवन से जोडने का सिध्दांत, क्रियाशीलता का सिध्दांत, अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा का सिध्दांत, शिक्षा व्यवस्था में अंग्रेजी का स्थान, शिक्षा के सत्य अहिंसा पर आधारित होने का सिध्दांत, स्वावलंबन का सिध्दांत, विद्यालय और समाज में घनिष्ट संबंध का सिध्दांत, श्रम केंद्रित शिक्षा का सिध्दांत, बाल केन्द्रित शिक्षा का सिध्दांत और समवाय शिक्षण पद्धति का समर्थन किया था।

संदर्भ ग्रंथ :-

१. गांधीजी के शिक्षा दर्शन की प्रासंगिकता वर्तमान परिप्रेक्ष्य में, डॉ. सौम्य नैयर - पृ. क्र. 28
२. वही पृ. क्र. 36
३. वही पृ. क्र. 45
४. महात्मा गांधी की शिक्षा प्रणाली, दुबे अंगद - पृ. क्र. 22
५. शिक्षा शास्त्री, राठोड आकाश - पृ. क्र. 332

Volume - 10 (Issue - 6)

April, 2020

ISSN - 2230 - 9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS
IMPACT FACTOR

5.13

Editor : Dr. R.V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102
Email - info@jrdrb.com Visit - www.jrdrvb.com

19	डॉ. शरद मधुकर कुलकर्णी	जागतिक शांतता व सुरक्षितता	69-71
20	आशिष गुलाबसिंग वसावे प्राचार्य डॉ. संजय एस. शिंदे	भाषिक कौशल्ये व त्यांचा विकास	72-76
21	डॉ. राजेंद्र बाविस्कर	रांगेय राघव के 'घरौंदे' उपन्यास में सामाजिक यथार्थता	77-79
22	डॉ.महादेव सदाशिव डिसले	शिक्षक-शिक्षण कार्यक्रमांतर्गतील प्रशिक्षणार्थींची डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शैक्षणिक विचारधाराविषयक अभिरुची - एक अभ्यास	80-82
23	डॉ. विजय जी. गुरव	विनोद रस्तोगी के नाटकों में सामाजिक चेतना	83-86
24	प्रा.डॉ. अरुण उखा पाटील	नंदुरबार जिल्ह्याच्या कृषी विकासात प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांचे योगदान	87-89
25	प्रा.डॉ.राहुल पुरुषोत्तम मेघे	भारतातील साम्राज्य विस्तारात ब्रिटिश लष्करी व्यवस्थेची भूमिका	90-93
26	प्रा.डॉ. अनिल विठ्ठल बाविस्कर	महाराज सयाजीराव गायकवाड यांचे सामाजिक सुधारणांविषयीचे विचार	94-97
27	प्रा.डॉ. व्ही.बी. माळी	जैविक धोका आणि मानवी सुरक्षा	98-101
28	प्रा. सुनिता संतोष पवार	स्त्री चळवळ	102-103
29	प्रा.डॉ.राजेंद्र गुलाबराव काकुस्ते	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता	104-106
30	प्रा.डॉ. सुनिल व्ही. कुवर	नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी बालकांमधील कुपोषण - एक समस्या	107-110
31	प्रा.डॉ. राजधर चैत्राम बेडसे	निरामय व दीर्घायुषी जीवन जगण्यात समतोल आहार व शरीरश्रमाचे महत्त्व	111-113
32	प्रा.डॉ. संजय राजधर महाले	आंबेडकरवादी कवी : डॉ. यशवंत मनोहर	114-119
33	प्रा.साळवे कल्पना सुदास	संशोधनाचे स्वरूप, व्याप्ती व टप्पे	120-124
34	प्रा. डॉ. प्रतिभा दीपक सूर्यवंशी	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार	125-127
35	अर्चना अ. वणीकर	संशोधन अहवाल : मूल्यमापन आणि निकष	128-130
36	प्रा. सुभाष लक्ष्मण भालेराव	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे 'स्वराज्य' या बद्दलचे विचार	131-133
37	प्रा.डॉ.सौ. विजया विठ्ठल बाविस्कर	आनंदी जीवनाचे मुलभूत आधार	134-136
38	प्रा. धिरज अविनाश शेलार	महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळातील धुळे विभागाच्या कर्मचारी कल्याण योजनांचा / उपक्रमांचा अभ्यास	137-140

स्त्री चळवळ

प्रा. सुनिता संतोष पवार, (समाजशास्त्र विभाग)
वि.वि.मं.चे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अक्कलकुवा जि. नंदुरबार

जगातील सर्वच पुरूष प्रधान असल्याने वेळोवेळी स्त्रियांनी आपल्या शोषण विरूद्ध आवाज उठविला आहे. समान अधिकार, आर्थिक स्वातंत्र्य, धार्मिक स्वातंत्र्य, घटस्फोटाचा अधिकार, मताचे अधिकार स्वातंत्र्य, पडदा पद्धतीचा विरोध, शिक्षणाचा अधिकार इत्यादी मागण्यांसाठी चळवळ उभी केली. स्त्रियांची चळवळ म्हणजे समानता आणि स्वातंत्र्य हे समान ध्येय मिळविण्यासाठी केलेला संघटीत प्रयत्न होय. स्त्री-पुरूष संबंधातील विषम व्यवहार नष्ट करून लिंगभेदावर आधारित व्यवहार संपविणे हे तिचे उद्दिष्टे आहे.

१९७५ साल हे जगभरच एका नव्या क्रांतीचे वातावरण निर्माण करवून गेले. या काळापर्यंत फ्रान्स, जर्मनी, लॅटिन अमेरिका, अमेरिकेतील ब्लॅक पँथर आंदोलन, चीनमधील नवजनवादी क्रांती अशा अनेक चळवळीतून समाज व्यवस्थेत बदल होत होते. स्त्रियांचे प्रश्न हे तर विश्वव्यापी आहेत हे लक्षात आल्यावर संयुक्त राष्ट्र संघाने १९७५ हे महिला वर्ष म्हणून घोषित झाला. त्याला ही वस्त्रोद्योगातील गिरणी कामगार स्त्रियांनी केलेल्या चळवळीचा संदर्भ होता.

भारतातील स्त्री चळवळी उदयासाठी अमेरिकन व फ्रेन्च राज्यक्रांती या घटना महत्वाच्या ठरतात. कारण त्यांची प्रेरणा घेऊनच भारतात स्त्री चळवळ निर्माण झाली. तसेच जागतिक पातळीवर राजकीय विचारवंतांनी आपल्या विचाराच्या व कार्यांच्या माध्यमातून स्त्री विषयक उदारमतवादी धोरण अवलंबिले. प्लेटोने आपल्या **Republic** या ग्रंथात स्त्री-पुरूष समानतेचा आग्रहाने पुरस्कार केला. तसेच ॲरिस्टॉटलने आदर्श राज्याची कल्पना आणि कौटिल्याने अर्थशास्त्र या ग्रंथात स्त्री पुरूष समानतेचा पुरस्कार केला.

१९ व्या शतकातील महात्मा फुलेंचे स्त्री विषयक विचार व कार्य अतिशय महत्त्वाचे ठरते. स्त्रियांसाठी असलेल्या जाचक रूढींना त्यांनी विरोध केला आणि स्त्री शिक्षणास सुरूवात केली. शाहू महाराजांनी स्त्रियांसाठी कायदा करवून घेतला. औद्योगिकरण व नागरीकरणामुळे ग्रामीण भागातील संयुक्त कुटुंबाचे विघटन होऊन विभक्त कुटुंब निर्माण झाले. साहजिकच कुटुंबातील स्त्रीवरील बंधने शिथिल झाली. कामाच्या व नोकरीच्या निमित्ताने स्त्रिया घराबाहेर पडू लागल्या. त्यामुळे स्त्रियांना बऱ्याच प्रमाणात स्वातंत्र्य प्राप्त झाले. विशेषतः कामगार स्त्रियांना समान कामासाठी समान वेतन आवश्यक अशा सुविधा मिळविण्यासाठी स्त्रिया चळवळी करू लागल्या.

महात्मा गांधींनी मिठाच्या सत्याग्रहातून स्त्रियांना सबला होण्याचे आवाहन करून अनिष्ट रूढींविरूद्ध जागृत होऊन लढण्यास मार्गदर्शन केले. विविध भागातून स्त्रिया मिठाच्या सत्याग्रहात सहभागी झाल्या व त्यांनी मिठाच्या कायद्याचा भंग केला. ह्यातूनच पुढे सर्व चळवळींमध्ये स्त्रियांचा सहभाग वाढू लागला. गांधीजींनी चळवळीतून महिलांना शक्ती व अभय दिले. त्याचप्रमाणे त्यांनी पारंपरिक हिंदु सामाजिक रूढीतील दोषातून मुक्त करण्याचा प्रयत्न केला. बालविवाह, पडदा पद्धती, विधवा विवाह इत्यादी ह्या विषयांवर 'यंग इंडिया' ह्या पत्रकातून स्त्रियांच्या भल्यासाठी आवाज उठविला.

- स्त्री चळवळींची उद्दिष्ट्ये -

१. स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचारांचा प्रतिकार करणे.

२. स्त्रियांमध्ये संघटनांची निर्मिती करणे.

३. समाजातील सर्वच क्षेत्रात पुरूषसमान अधिकार व हक्क मिळवून स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणे.

४. स्त्रियांना पुरूषाबरोबरीनेच सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, धार्मिक, सांस्कृतिक क्षेत्रामध्ये समान अधिकार आणि हक्क मिळवून देण्याचा प्रयत्न करणे.

५. आर्थिक समानतेचा पुरस्कार करणे.

६. लैंगिक विषमतेचा विरोध करणे इत्यादी.

२००० पूर्वीच्या स्त्रीचळवळी पुढे अनेक आव्हाने होती. विशेषतः रात्री, अपरात्री घरातून बाहेर काढल्या गेलेल्या, शोषित, अत्याचारग्रस्त, घटस्फोटीत स्त्रियांसाठी तात्पुरती निवारा केंद्रे, मोफत वकिली सल्ला, समुपदेशन, आर्थिक-मानसिक आधार, रोजगाराची व्यवस्था यासाठी स्त्रीमुक्ती संघटना, नारी समता मंच, भारतीय स्त्रीशक्ती जागरण, स्त्री आधार केंद्र

इत्यादी अनेक संस्थांनी अशी तात्पुरती निवारा केंद्र काढली. पुढील काळात चोवीस तास सल्ला देणारी हेल्पलाईन सुरू झाली. महिला दक्षता समितीने मुंबई, दिल्ली, बंगरूळ, हैदराबाद इथे शासनमान्य कुटुंब सल्ला केंद्रे सुरू केली. कायदेविषयक सल्ला देणारी केंद्रे उघडली. दिल्ली, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश इथे आपातकालीन निवारे उभे केले. मुंबईत ३ हजार प्रकरणात केंद्रामार्फत वैद्यकीय मानसोपचार, पोलिसांशी संवाद इत्यादी मदत देण्यात आली. पुण्याच्या समाजवादी महिला सभेने शासनाच्या सहकार्याने आरोग्य केंद्रे, साक्षरता केंद्रे सुरू केली.

नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांसाठी पाळणाघराची जरूरी होती. अनेक स्त्री संस्थांनी त्या काळात अशी पाळणाघरे सुरू केली. स्त्री-पुरूष समानता, विवाह संस्था, जोडीदाराची निवड, लैंगिक शिक्षण इत्यादी सत्री विषयक मुद्दे घेऊन महाविद्यालयीन मुलामुलींची शिबिरे आयोजित केली.

आज स्त्रियांनी फक्त स्वतंत्र असणे हे महत्त्वाचे राहिलेले नाहीतर स्वतःचे स्वातंत्र्य मिळविणे आणि जपणे हाच खरा लढा आहे. स्त्री समानता ही सगळ्या स्तरावर आता एकसारखी राहिलेली नाही. शहरातील स्त्रियांना काम करताना पुरूषी अहंकारातून सुटका हवी आहे तर गावाकडील स्त्रियांना एक स्त्री म्हणून जगण्यासाठी, प्रगती करण्यासाठी शक्य तितक्या पारंपरिक विचारधारणातून सुटका हवी. आज ही ग्रामीण स्त्रियांना मुलभूत हक्कांसाठी लढा द्यावा लागतोय. दुसरीकडे स्त्रिया होणाऱ्या जागतिकीकरणमध्ये स्वतःला आधुनिक करण्यात गुंतल्या आहेत. उच्चशिक्षित समाजात आज ही लिंगपरीक्षण करून मुलींची गर्भात हत्या केली जाते. हा प्रश्न फक्त आणि फक्त कायद्याने सुटणारा नाही यासाठी वैचारिक बदलाची गरज आहे. स्त्री कमावती झाली म्हणजे घरात समानता आहे असे नाही. स्त्री कमावती झाली म्हणजे तिची प्रगती झ ाली असा गैरसमज व खोट्या भ्रमात लोक वावरताना दिसतात. स्त्री कमावू तर लागली मात्र निर्णय घेण्याचे अधिकार आजही पूर्णपणे तिच्या हातात नाही. आजही पुरूषाइतके समान हक्क स्त्रियांना नाही.

भारतातील स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर पहिले कायदेमंत्री म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची नियुक्ती करण्यात आली. हिंदु समाजात स्त्रियांचे होणारे हाल, शोषण, उपेक्षा व असमान वागणूक कमी व्हावी म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रियांना घटस्फोट, पोटगी, पुनर्विवाह, वडिलोपार्जित संपत्तीत, वारसाहक्क, दत्तक घेणे वगैरे हक्क देणाऱ्या हिंदु कोड बिलाचा आग्रह धरला. भारतीय समाजात मुला-मुलींमध्ये भेदभाव केला जातो. मुलाला आपल्या प्रगतीसाठी जेवढ्या संधी मिळतात तेवढ्या मुलीस मिळत नाहीत, त्यांच्यावर अनेक बंधने लादली जातात, पाश्चात्य देशातील मुलींप्रमाणे भारतीय मुलींना समाजात योग्य स्थान, शिक्षण व मानाचा दर्जा दिला जात नाही. अखिल भारतीय दलित महिला परिषदेच्या मार्फत महिलांना प्रबोधन करतांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिलांना शिक्षण घेण्यासाठी प्रोत्साहित केले. पायातील वाहन समजल्या जाणाऱ्या स्त्रियांना स्वतःचा पायावर उभे रहावे आणि मानव म्हणून अभिमानाने जीवन जगावे यासाठी त्यांनी भाषणे, वर्तमानपत्रे, लेख, पुस्तके यातून प्रबोधन केले.

अशाप्रकारे स्त्रियांवर होणारा अन्याय, अत्याचार व शोषणाच्या विरोधात चळवळी घडवून आणल्या. या चळवळीमुळे महिलांना माणुस असल्याची जाणीव झाली. महिलांना ही आपले नैसर्गिक हक्क असतात, त्यांनाही आपले स्वतंत्र विचार असतात, त्यांनाही समान न्याय, हक्क व दर्जा असला पाहिजे यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिला सक्षमीकरणावर भर दिला होता. त्यांच्या कार्यामुळेच आजची स्त्री समाजात स्वच्छंदपणे वावरत आहे व तिला तिचे सर्व नैसर्गिक हक्क प्राप्त झाले आहेत.

- संदर्भ -

- प्रा. प्रतिभा परदेशी - डॉ. आंबेडकर आणि स्त्रीमुक्ती, सावत्रीबाई फुले प्रकाशन, पुणे, १९९६
- शहा घनशाम - भारतातील सामाजिक चळवळी, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २००४
- धनंजय किर - डॉ. आंबेडकर, लाईफ ॲण्ड मिशन, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९३२

-----------------------------*****-----------------------------

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX, Issue - II,
April - June - 2020
English / Marathi Part - I

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - II APRIL - JUNE - 2020

ENGLISH / MARATHI PART - I

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	कोविड १९ जागतिक महामारीत भारतीय प्रशासनाचे मोजमाप **अक्षय अरुण बच्छाव**	१-५
२	नांदेड जिल्ह्यातील निवडक खेळातील १४ ते १६ वर्षे वयोगटातील खेळाडूंच्या मानविक आरोग्य या घटकाचा तुलनात्मक अभ्यास **धनंजय शामसुंदर सिरसाट** **प्रा. डॉ. बी.डी. केंगले**	६-९
३	जागतिकीकरणात भारतातील दारिद्रय : एक अभ्यास **प्रा. डॉ. दिपक शृगांरे**	१०-१५
४	कोविड - १९ आणि भारतीय समाज **प्रा. नम्रता ना. तानोडे** **प्रा. भरत सुरेश राव जवजाले**	१६-१८
५	कोविड-१९ जागतिक महामारीमध्ये प्रशासनाची भूमिका **प्रा. शिवाजी गायकवाड**	१९-२३
६	मानवी हक्क आणि महिला **प्रा. सौ. सुनिता संतोष पवार**	२२-२५
७	जागतिकीकरणाचा कृषीक्षेत्रा वर झालेला परिणाम **डॉ. स्वाती विकासराव कुरमे**	२६-२८
८	भारतातील दहशतवादाची समस्या **डॉ. सोमनाथ श्रीरंग राऊत**	२९-३५
९	योग व जागतिकीकरण एक नवे पाऊल **शुभांगी विजय होले** **डॉ. उर्मिला धूत**	३६-३९
१०	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार **प्रा. शिवराम लक्ष्मण गायकवाड**	४०-४३

VOLUME - IX, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

६. मानवी हक्क आणि महिला

प्रा. सौ. सुनिता संतोष पवार
समाजशास्त्र विभाग, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अक्कलकुवा.

प्रस्तावना

मनुष्य हा जन्मतः नर-मादी असतो. नंतर सामाजिकरणातून नराला पुरुषत्त्व तर मादीला स्त्रीत्त्व बहाल केले जाते. प्राचीन काळात भारतीय समाजात स्त्रीला देवतेचे स्थान होते. समाजात स्त्री-पुरुष समानता होती. परंतू मध्ययुगीन काळात स्त्रीयांवर अनेक बंधने लादली गेली. भारतीय समाज व्यवस्थेतील महत्त्वाचा घटक हा देशाची अर्धी शक्ती असलेल्या महिला आजही अनेक प्रकारच्या अन्याय अत्याचाराचा सामना करीत आहेत. महिलांना सबळ करण्यासाठी भारत सरकारने विविध प्रयत्न केलेले आहे. महात्मा फुलेंनी वंचित स्त्रियांना सत्यशोधक संघटनेच्या माध्यमातून न्याय देण्याचा प्रयत्न केलेला होता. तर डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी समाजातील प्रत्येक व्यक्ती सक्षम झाल्यानंतरच देशाचा विकास वेगाने घडू शकतो. सक्षमीकरणाचा अर्थ व्यक्ती सापेक्ष आहे. एखादा व्यक्ती सक्षम झाल्यानंतर त्याचं त्याच्या आयुष्यावर नियंत्रण असते. तरुणांसाठी सक्षमीकरण म्हणजे समाजाच्या प्रथा आणि परंपरा यांची पर्वा न करता जगणे हा असतो. पुरुषांसाठी आर्थिक स्वावलंबन म्हणजे सक्षमीकरण, तर स्त्रियांसाठी लिंगभेदापासून स्वातंत्र्य म्हणजे सक्षमीकरण.

महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षमता वाढवणे म्हणजे महिला सक्षमीकरण होय. देशाच्या विकासात स्त्रियांचा मोलाचा वाटा आहे. एक स्त्री सक्षम झाल्यावर संपूर्ण कुटूंब सक्षम होते. परंतु दुर्दैवाने भारतात स्त्रियांना सक्षमीकरणासाठी जन्मापासून संघर्ष करावा लागतो. स्त्री अर्भकाला त्याच्या जन्मासाठी संघर्ष करावा लागतो.

मानवाला ज्या हक्काशिवाय माणूस म्हणून जगणे शक्य नसते त्या हक्कांना मानवी हक्क म्हटले जाते. मानवी हक्क म्हणजे व्यक्तीचे जीवित, स्वातंत्र्य, समानता आणि सन्मान यांच्या संबंधित सर्व हक्क ज्यांची हमी राज्य घटनेने दिलेली आहे. समाजाचे स्त्री आणि पुरुष हे दोन प्रमुख आधारस्तंभ आहेत. भारतीय राज्य घटनेने स्त्रीला सन्मानाने जगण्याचा अधिकार दिला. परंतू आजही स्त्रियांवरील अत्याचार, अन्याय होताना दिसून येतो.

बीज संज्ञा : मानवी हक्क, महिला सबलीकरण.

शोधनिबंधाचे उद्देश

२) महिला सबलीकरणाच्या प्रयत्नांचा आढावा घेणे.

३) भारतीय राज्य घटनेतील कायद्यात स्त्रियांचे स्थान स्पष्ट करणे.

४) महिलांना मानव अधिकाराची जाणीव करुन देणे.

मानव अधिकार आणि भारतीय स्त्री

भारतीय राज्य घटनेत स्त्री-पुरुष, श्रीमंत-गरीब, साक्षर-निरक्षर सर्वांना समान संरक्षण दिले आहे. स्त्री-पुरुष सर्वांना सामाजिक, आर्थिक तसेच राजकीय न्याय देण्याचे आश्वासन देण्यात आले आहे. विविध कायदे व कल्याण कार्यक्रमांद्वारे सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक व राजकीय, कौटुंबिक अशा सर्व क्षेत्रांमध्ये महिलांना हक्क प्रदान करुन त्यांना पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क व दर्जा देवून विकासासाठी संधी उपलब्ध करुन दिली आणि त्याद्वारे स्त्री-पुरुष असमानता कमी करण्यासाठी केंद्र व राज्य शासनाने विविधांगी प्रयत्न केले आहेत.

संविधानातील तरतुदी, महत्त्वपूर्ण कायदे व योजना

१) अनुच्छेद १४ - कायद्याने समानता व समान संरक्षण.
२) अनुच्छेद १५(२)-केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग यावरुन सार्वजनिक स्थाने व जागा यांचा वापर करण्यास कुठल्याही भारतीय नागरीकाला इतर भारतीय नागरीकाशी भेदभाव करता येणार नाही.
३) अनुच्छेद १५(३) - राज्यशासन महिला व बालकांसाठी विशेष तरतुद करु शकते.
४) अनुच्छेद १६ - सेवायोजन, पदनियुक्ती, नोकरीमध्ये धर्म, वंश, जात, लिंग यावरुन भेदभाव करता येणार नाही. महिला व मुलींना समान संधी.
५) अनुच्छेद ३९ - स्त्री-पुरुष दोघांना समान वेतन.
६) अनुच्छेद ५१ - स्त्रियांच्या प्रतिमेला हानी पोहचविणाऱ्या प्रथा बंद करणे.
७) निवडणूक लढविण्याचा अधिकार.
८) संपत्ती विकत घेण्याचा, बाळगण्याचा अधिकार व वडील आणि पतीच्या संपत्तीत वाटा.

संविधानातील तरतुदींच्या अंमलबजावणीकरीता असलेले विविध कायदे व योजना

१) विवाहसंबंधी कायदे - हिंदुविवाह कायदा १९५५, हिंदु विधवा विवाह कायदा १८५६, हिंदु दत्तक व निर्वाह कायदा १९५६.
२) मालमत्ता संबंधी कायदे - हिंदु उत्तराधिकारी कायदा १९५६, विवाहित स्त्रियांचा संपत्तीचा कायदा १९५९, हिंदु वारसा हक्कात, मालमत्तेत समान वाटप कायदा २००५.
३) फौजदारी कायदे - स्त्रियांचे अश्लील प्रदर्शन प्रतिबंध कायदा १९८६, अनैतिक देह व्यापार प्रतिबंध कायदा १९६१, बालविवाह निर्बंध कायदा १९२९, कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा २००५, लिंगनिदान प्रतिबंध कायदा १९९४.
४) कामगार स्त्रियांचे अधिकार विषयक कायदे - मातृत्त्व लाभ संबंधीचा कायदा १९६१, कारखाने कायदा १९४८, कामगारांसाठी नुकसान भरपाई कायदा १९२३, समान वेतन कायदा १९७६, नोकरीच्या ठिकाणी लैंगिक छळापासून महिलांचे संरक्षण विधेयक २०१०.

२०११ च्या जनगणनेत ५१.५४% पुरुष तर ४८.४६% स्त्रिया आहेत. देशात अजुन ४३% महिला अशिक्षित आहेत. महिलांचा शिक्षणस्तर आणि कामाचे स्वरुप बघितले तर अन्याय अत्याचारात वाढ का होत आहे हे समजते. बहुतेक महिला या असंघटीत क्षेत्रात काम करतात. साहजिकच तेथे त्यांची बाजू घेणारे कोणी नसते. कमी शिक्षण, अशिक्षितपणा, गरीबी, कायद्याचे अज्ञान, मानसिक दुर्बलता यामुळे स्त्रियांवर सतत अत्याचार वाढतात.

नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड ब्युरो (एनसीआरबी) २०१४ अनुसार महाराष्ट्रात प्रत्येक दिवसाला महिलांवरील हिंसाचाराच्या ७३ व तासाला ३ घटना घडतात. याच रिपोर्टनुसार देशात दर १५ मिनिटाला एका महिलेवर बलात्कार होते व अर्ध्यातासात ७ महिलांवर कौटुंबिक अत्याचार होतो. बहुसंख्य महिला अन्याय अत्याचाराच्या विरोधात तक्रार देखील करीत नाहीत. लोकसंख्या व घटनेचा विचार केला असता ४८% महिलांकरीता महाराष्ट्र सरकारच्या एकुण प्लान बजेट खर्चाच्या केवळ ३% रक्कम महिला व बालकल्याण विभागाला दिलेली आहे. महिला व बालकल्याण हा विभाग महिलांसंदर्भात विशेष योजना राबवित असताना ही स्थिती आहे, तर इतर विभागातील महिलांच्या योजनांबद्दल काय स्थिती असेल याचा विचार करा. कित्येक योजना कागदोपत्री आहेत किंवा अर्थहीन आहत. प्रशासनातील लोकांना हे कळत असूनही ते त्याकडे कानाडोळा करताना दिसतात. राजकारणात काही महिला सरपंच व नगरसेवक म्हणून आहेत. पण सर्व कारभार त्यांचे पती किंवा वडील पाहत असतात.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, "स्त्रियांची प्रगती ज्या प्रमाणात झाली असेल त्यावरुन समाजाची प्रगती मी मोजतो." संविधान कितीही चांगले असले तरी ते चालविणारी माणसे चांगली नसेन तर संविधान अपयशी ठरेल. तसेच संविधान कितीही वाईटअ असले तरी ते चालविणारी माणसे चांगली असली तर संविधान यशस्वी ठरेल. महिलांच्या दयनीय स्थितीला संविधान व संविधानाने निर्माण केलेली व्यवस्था कारणीभूत नसून व्यवस्थेत बसलेले लोक कारणीभूत आहेत.

समारोप

राज्य घटनेने स्त्रियांच्या विकासासाठी सर्वंकष प्रयत्न केले आहेत. त्यातून स्त्रियांच्या स्थितीत काही बदलही झाले आहेत. पण समाजात एक आदरयुक्त दर्जा प्राप्त करुन देण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न करण्याची गरज आहे. महिलांच्या दर्जात सुधारणा करण्यासाठी कायदे व कार्यक्रम तेव्हाच महत्त्वपूर्ण ठरतील जेव्हा आपण स्त्रियांच्या प्रती असणारा पारंपारिक दृष्टीकोन बदलवू.

सारांश

मानव हा समाजप्रिय प्राणी आहे. मानवाला जगण्यासाठी व व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी हक्कांची आवश्यकता असते. भारतीय समाजरचना पाहिली असता असे दिसते की, समाजाने महिलांना त्यांचे अधिकार नाकारलेले दिसतात. आज विकसनशील राष्ट्रांमध्ये ज्या समस्या आहेत, त्यात महिलासंदर्भात असलेल्या समस्या मोठ्या प्रमाणात आहेत. भारतीय समाज पुरुषप्रधान आहे. त्यामुळे भारतात स्त्री

पुरुषाची मालमत्ता समजली जाते. ती नेहमी दुसऱ्यांवर अवलंबून असते. जन्मानंतर ती पित्यावर तर विवाहानंतर पतीवर आणि म्हातारपणी ती आपल्या मुलांवर अवलंबून असते. अशा परिस्थितीत महिलांचे शोषण होत असते. महिला सक्षमीकरणासाठी भारतीय स ंविधनाने राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक क्षेत्रात पुरुष आणि महिलांना समान संधी आणि अधिकार देवू केले आहेत. महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षमता वाढवणे म्हणजे महिला सक्षमीकरण होय. देशाच्या विकासात स्त्रियांचा मोलाचा वाटा आहे. एक स्त्री सक्षम झाल्यावर संपूर्ण कुटूंब सक्षम होते. परंतू दुर्दैवाने भारतात स्त्रियांना सक्षमीकरणासाठी जन्मापासून संघर्ष करावा लागतो. स्त्री अर्भकाला त्याच्या जन्मासाठी संघर्ष करावा लागतो. समाजातील ही सत्य परिस्थिती पाहून सरकारने स्त्री सक्षमीकरणासाठी सर्वोच्च प्राधान्य दिले आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१) प्रा.पी.के.कुलकर्णी ः मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय, डायमंड पब्लिकेशन.
२) मानव विकास अहवाल ः भारत सरकार - २०११
३) डॉ.अरुंधती पाटील ः स्त्री आत्मभान ते सबलीकरण, अरुण प्रकाशन, लातूर
४) योजना ः ऑगस्ट २०१८
५) प्रा.व्ही.बी.पाटील ः मानवी हक्क

EDUINDEX

PUBLICATION CERTIFICATE

This publication certificate has been issued to

प्रा. सुनिता संतोष पवार

For publication of research paper titled

जागतिकीकरणाचा समाज जीवनावर होणारा परिणाम

Published in *Drishtikon with ISSN 0975-119X*

Vol. *12* **Issue** *7* **Month** *May* **Year** *2020*

Impact Factor *5.60*

The journal is indexed, peer reviewed and listed in UGC Care.

SH Sharma

Editor

Note This eCertificate is valid with published papers and the paper must be available online at the website under the network of EDUindex. For cross check you can contact at editor@eduindex.org

ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7-2020
Special Issue

जागतिकीकरणाचा समाज जीवनावर होणारा परिणाम

प्रा. सुनिता संतोष पवार

सहाय्यक प्राध्यापक,समाजशास्त्र विभाग

कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय अक्कलकुवा

pawarsuvidha1997@gmail.com

गोषवारा :

जागतिकीकरणात अर्थव्यवस्थाही अधिक एकात्म होत चालली आहे.वस्तू व सेवांची,श्रमाची,मुक्त देवाण घेवाण वेगात होत आहे.आर्थिक धोरण,कृषी रोजगार,नेसर्गिक आणि मानवी संसाधने यावर ही जागतिकीकरणाने प्रभाव टाकलेला आहे. जागतिकीकरणाचा परिणाम हा केवळ आर्थिक क्षेत्रापुरता मर्यादित न राहता त्याचा थेट परिणाम हा समाजव्यवस्था संस्कृतीवर मोठ्या प्रमाणात होत आहे. कुटुंब व्यवस्था,विवाह,स्त्री-पुरुष संबंध.जाती, जनजाती भाषा इत्यादी सामाजिक घटकांमध्ये संक्रमण घडत आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत शेतीमालाचे उत्पादन वाढवून त्याचा निर्यात करण्याची संधी शेतकऱ्यांना उपलब्ध झाली आहे.परंतु या संधीचा फायदा मुठभर मोठे शेतकऱ्यांना होत आहे.जागतिकीकरणाचे युग म्हणजे अत्यंत वेगाने होणाऱ्या बदलांचे युग आहे आज कारखान्यात कामगाराची जागा यंत्राने घेतली आहे. त्यामुळे बेरोजगारी समस्या निर्माण होत आहे. मानव अधिकाराचे भांडवलदारांकडून मोठ्या प्रमाणावर उल्लंघन केले जात आहे.या परिस्थितीत हक्क रक्षणासाठी आवश्यक वातावरण नष्ट होत आहे. प्रत्येक समाजाची स्वतःची अशी एक मूल्यव्यवस्था

Copyright©authors

ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7-2020
Special Issue

असते. जागतिकीकरणाची प्रक्रियेत शक्तिशाली समाज आपल्यामूल्यांचा इतर समाजात प्रसार करण्याचा प्रयत्न करीत असतो त्याचा परिणाम भारतीय सामाजिक जीवनावर ,पर्यावरण व सांस्कृतिक मुल्यांवर पार पडतो.

बीज संज्ञा-

जागतिकीकरण,सांस्कृतिक मूल्य,ग्रामीणजीवन, मानवीहक्क,जागतिकीकरण,प्रक्रिया,सामाजिक जीवन

सपुंर्ण जगाचे एका मोठ्या बाजारपेठेत रुपांतरीत होण्याची प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण.जागतिक पातळीवर वस्तू व सेवा तसेच भांडवल आणि श्रम यांच्या व्यापारावरील निबंध उठवून व्यापार खुला करण्याची प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण.जागतिकीकरण ही एक व्यापक संकल्पना असून प्रत्येक राष्ट्राला विश्वस्तरावर उपलब्ध संधी ज्ञान आणि तंत्रज्ञान,मानव साधन इ. वरील निर्बंध हटविणे ज्या द्वारे अर्थव्यवस्था विकसित करता येईल.आर्थिक दृष्टीकोनातून जागतिकीकरणावरील व्याख्या मर्यादित आहे. जागतिकीकरणाची व्यापक व्याख्या एशियन डेव्हलपमेंट आऊटलुक रिपोर्ट २००१ ने पुढील प्रमाणे केली आहे.

दुसऱ्या आमहायुद्धानंतर आर्थिक अन आर्थिकपेक्षा अधिकतर तंत्रविधात्मक सामाजिक व राजकीय स्वरूपाचे जगाचे एकत्रीकरण म्हणजे जागतिकीकरण होय.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये कोणतीही व्यक्ती स्वतंत्र्य अथवा विभक्त समूहाचा भाग न राहता संपूर्ण समाजच थेट जागतिक व्यवहाराशी जोडला गेला आहे.

Copyright©authors

ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7-2020
Special Issue

उद्देश :-

१. जागतिकीकरणाची प्रक्रिया समजून घेणे.

२. जागतिकीकरणाचा समाजावर झालेला परिणामाचा अभ्यास करणे.

३. जागतिकीकरणाचा मानवी हक्कावरील परिणाम अभ्यासणे.

४. स्त्रियांवर होणारे परिणामाचा अभ्यास करणे.

जागतिकीकरणाची प्रक्रिया १९ व्या शतकापासून सुरु झाली. भांडवलशाहीची वाद, उपलब्ध सागरी दळणवळण,दूरध्वनी संगणक, बहुराष्ट्रीय कंपन्या,व्यापारावरील निर्बंध सल होण्यातून ही प्रक्रिया सुरु झाली.विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि एकविसाव्या शतकाच्या पूर्वाधात माहिती तंत्रज्ञान,इंटरनेटमुळे जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने वेग घेतला.अविकसित आणि विकसनशील देशांच्या आर्थिक विकासाला गती मिळाली विकसित देश आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्या गरीब देशात मोठी भांडवल गुंतवणूक करीत आहेत. जागतिकीकरण म्हणजे जगभरात सामाजिक संबधाचे संघनीकरण घडून येणे होय. जे स्थानिक आहे ते जागतिक आहे आणि जे जागतिक आहे ते स्थानिक आहे.जगातील सर्व राष्ट्र व प्रांत आणि सामाजिक, आर्थिक जीवनाची सर्व क्षेत्रे जागतिक भांडवली व्यवस्थेमध्ये समाविष्ट केली जात आहेत.म्हणजे कोणताही देश जागतिक अर्थव्यवस्थेत भांडवली खरेदी-विक्रीच्या प्रक्रीच्या प्रकिये पासून वंचित राहू शकणार नाही. या भांडवली जगामध्ये अमेरिका आणि इतर देशांचे आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्याचे बळ इतरापेक्षा फार मोठे आहे. अशा परीस्थित भारतातील समाजजीवनावर या जागतिकीकरणाचचा कसा परिणाम होतो? याचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7-2020
Special Issue

जागतिकीकरणाचा ग्रामीण जीवनावर परिणाम:-

भारतीय अर्थव्यवस्था ही प्रमुख्याने शेती व्यवसायावर आधारलेली आहे. भारतातील एकूण उत्पनापैकी सुमारे ४०% उत्पादन कृषी उद्योगातून होते.अनेक भारतीय उद्योजकांनी तसेच काही परकीय कंपन्यांनी शेती मालावर प्रक्रिया करणारे उद्योग उभारले.कुटकुरे चीप्स,सोस कोल्डड्रीक्स, फ्रूडज्यूस,आईस्क्रीम इत्यादी खाद्यपदार्थाच्या निर्मितीचे कारखाने काढले.त्यामुळे रोजगार वृद्धी होऊन लोकांना काम मिळू लागले. निर्यातीवरील दर कमी झाल्यामुळे भारतातून इतर राष्ट्रांना गहू,तांदूळ,कापूस,चहा,कॉफी,रबर,फळे,भाजीपाला इत्यादी मोठ्या प्रमाणांवर निर्यात होऊ लागली त्यामुळे भारतीय परकीय चलन साठा वाढण्यास मदत झाली.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत शेतीमालाचे उत्पादन वाढवून त्याची निर्यात करून फायदा मिळविण्याची संधी भारतीय शेतकऱ्यांना उपलब्ध झाली आहे हे खरे तथापि या संधीचा फायदा करून केवळ मुठभर बड्या बागायतदार शेतकऱ्यांनाच शक्य होत आहे.बहुसंख्य शेतकरी अल्पभूधारक,गरीब,अडाणी व परंपरागत तंत्राने शेती करणारे असे आहेत.तसेच खते व कीटकनाशकादर मिळणारे सरकारी अनुदान कमी झाले आहे. त्याच बरोबर मजुरीचे दरही प्रचंड वाढले आहे. त्यामुळे आपल्या गरजा भागविण्यासाठी अनेक शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणाच्या समस्येतून सुटका होण्यासाठी अनेक शेतकरी आत्महत्या करू लागले आहेत. अनिर्बंध स्वातंत्र्य,व्यक्तिवाद चळवळ ही जागतिकीकरणाची मिल्ये आहेत. या मुल्यांचा प्रभाव ग्रामीण समाजावर पडू लागला आहे. प्रत्येक गोष्टीचे व्यापारीकरण झाले आहे. लोक पैशाच्या मागे धावू लागले आहेत. समूह हितापेक्षा व्यक्तिगत हितास प्राधान्य देण्याची प्रवृत्ती वाढत आहे. खेड्यातील युवावर्गात विदेशी

Copyright@authors

ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7-2020
Special Issue

कपडे, कोल्डड्रिंक.मद्यपान,धुम्रपान या गोष्टी लोकप्रिय होऊ लागल्या आहेत. थोडक्यात जागतिकीकरणामुळे ग्रामीण संस्कृतीवर अनिष्ट प्रभाव पडला आहे.

जागतिकीकरणाचा मानवी हक्कांवरील परिणाम:-

जागतिकीकरणाचा मानवी हक्कांवरील परिणामाबाबत दोन विचार प्रवाह आढळतात.पहिल्या विचार प्रवाहानुसार जागतिकीकरणाने मानवी हक्क या संकल्पनेला मान्यता दिलेली आहे.व्यापार हा व्यक्तीला जीवन जगण्यासाठी संधी प्राप्त करून देतो. जागतिकीकरणातून वाढल्या उत्पादन क्षमतेचा विकास होतो जागतिकीकरणातील व्यापार सिद्धांत मानवी कल्याणासाठी उपयुक्त आहे.आर्थिक स्वातंत्र्य राहणीमानाचा दर्जा उचाविण्यासाठी आवश्यक आहे. आर्थिक सत्ता मानवी हक्कांचा उल्लघनापासून व्यक्तीचा बचाव करते आणि उत्पादन क्षमतेचा विकास होतो. उत्पादन क्षमतेच्या वाढीमुळे उत्पन्न दर्जात वाढ,रोजगार निर्मिती आणि परकीय चलनात वाढ इत्यादी सकारात्मक परिणामामुळे मागासलेल्या देशाच्या विकासाला वाव मिळतो.रोजगार वाढीतून एकंदरीत समाजाचे आर्थिक स्तर बदलतात.बदलत्या आर्थिक दर्जातून मानवी हक्कांना पूरक वातावरण निर्माण होते,उद्योगांकडून उत्पादित केली जात असल्याने ग्राहकांना कमी किमतीत वस्तू उपलब्ध होते. त्यामुळे महागाईचा प्रश्न सुटण्यास मदत होते आणि बचत होते, बचतीचे प्रमाण वाढल्यामुळे समाजात भांडवल निर्मितीचा मार्ग मोकळा होतो.वाढत्या उत्पन्न पातळीतून समाजजीवन स्तर उंचावतो आणि ही प्रीस्थाती मानवी हक्कांचे संवर्धन आणि सरंक्षण करण्यास योग्य ठरते. लोकशाही व्यवस्थेत मानवी हक्कांना मुलभूत हक्कांचा दर्जा दिला जात असल्याने हक्कांची अंमलबजावणी योग्य मार्गाने होते. म्हणूनच जागतिकीकरण प्रक्रिया मानवी हक्क सरंक्षणासाठी आवश्यक वाटते.

Drishtikon
(UGC Care Journal)
ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7-2020
Special Issue

मानवी हक्काच्या संकल्पनेत जागतिकीकरण प्रक्रियेचा विपरीत परिणाम झाला असा दुसरा विचारप्रवाह मानतो.जागतिकीकरणामुळे उत्पादन. भांडवल.निर्यातीवरची बंधने शिथिल झाली. वाढत्या स्पर्धात्मक वातावरणात लघुउद्योग व मध्यम उद्योगाचे बाजारपेठेवरील नियंत्रण संपुष्टात घेऊन बहुराष्ट्रीय कंपन्याची मक्तेदारी प्रस्थापित झाली. कामगारांची जागा स्वयंचलित यंत्राने घेतली.त्यामुळे कामगाराची कपात व स्वेच्छ निवृत्तीसारख्या योजना राबविण्यास सरुवात झाली.परिणाम स्वरूप बेरोजगारीतून दारिद्र्य, हिंसाचार,व्यासानाधीता समस्यांचा उगम झाला. या सर्व समस्या मानवी हक्क संरक्षणाच्या दृष्टीने घातक ठरल्या. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत कामगार कायदे शिथिल केले.त्याचा फायदा उद्योगांना झाला. कमी वेतनात हंगामी व कात्रकी पद्धतीने काम करवून घेण्यास सुरुवात झाली. कामाचे वेळ निश्चित नसणे, सुखसुविधाचा अभाव,नोकरीची शाश्वती नसणे, असे मानवी हक्काचे उल्लंघन करणारे प्रश्न निर्माण झाले.

जागतिकीकरणाचे रोजगारावरील परिणाम:-

उद्योग क्षेत्रातील एक महत्वाचा घटक कामगार वर्ग मानला जातो. जागतिकीकरणामुळे नवे रोजगार निर्माण होतील असा दावा जागतिकीकरणाचे समर्थक करतात. बेरोजगारीचा प्रश्न सुटेल परंतु प्रत्यक्षात जागतिकीकरणामुळे मोठ्या प्रमाणावर रोजगार वाढीला चालना मिळाली नाही.जागतिकीकरणाचे युग म्हणजे अत्यंत वेगाने होणाऱ्या बदलाचे युग. आज मोठ्या मागणीत असलेले अनेक व्यवसाय भविष्यकाळात कालबाह्य होऊ शकतात आणि नवे व्यवसाय निर्माण होऊ शकतात. तेव्हा काळाची पावले ओळखून आपली दिशा बदलणे शक्य झाले नाही तर असे लोक नक्कीच संकटात सापडतील. स्वयंचलनामुळे कामगारांची जागा आता आधुनिक यंत्रने घेतली आहे. मनुष्यबळाशिवाय सर्व काम माशिनीने केल्या जाऊ लागल्याने कामगार वेकर झाले त्यांची अवस्था

Copyright©authors

ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7-2020
Special Issue

विकट आहे. रोजगार निर्मितीचा विचार करतांना उत्पादन व्यवस्थेतील आधुनिक तंत्रज्ञान महत्वाचे आहे. परंतु उत्पादनात वाट करणे आणि कामगार खर्चात कापत करणे यावर उद्योजक जास्त भर देत असल्याने जागतिकीकरणामुळे रोजगार वाढी ऐवजी बेरोजगारी वाढीत आहे. आणि बेरोजगारीतून ताणतणावात वाढ,नेराश्य व्यसनाधीनता,गुन्हेगारीत वाढ झालेली दिसून येते.

जागतिकीकरणाचा स्त्रियांवर होणारा परिणाम:-

जागतिकीकरणामुळे बाजार यंत्रणेच्या वाढत्या प्रभावामुळे स्त्रियांचा कामाच्या स्वरुपात काही बदल होत आहेत.कारखानदारीच्या कायद्याप्रमाणे काम करणाऱ्या स्त्रीयासाठी पाळणाघर चालवणे आवश्यक असते. बाळंतपणाची रजा घ्यावी लागते म्हणून फक्त आदिवासित मुलीना कामावर घेतले जाते.स्त्रियांच्या वाटयला येणारी कामे कमी दर्जाची असतात. श्रमबाजारात स्त्री-पुरुष असा भेद होतो.अधिकधीक स्त्रिया कमी वेतनावर काम करतात आणि स्त्रियांच्या अनेक प्रकारच्या श्रमाला योग्य मूल्य दिले जात नाही. भारतात स्त्रियांच्या बाबतीत समाजाचे नियम कठोर असतात.प्रत्येक वेळेश स्त्रीने कसे वागेवे? यावर समजाचे व पुरुष सत्तेचे नियंत्रण असते.म्हणून स्पर्धात्मक जगात स्त्रिया गेल्यानंतर त्यांना हिसाचाराला तोंड घ्यावे लागते. घरामुळे सत्ता,प्रतिष्ठा,दर्जा ह्या गोष्टी त्यांना मिळत नाहीत. त्यामुळे बाहेरच्या श्रमाच्या बाजारपेठेत सुद्धा त्यांना दुय्यम दर्जा असतो. उच्च शिक्षित व तंत्रज्ञानात कुशल असलेल्या स्त्रिया ह्या संस्थेने कमी आहेत.त्यांना उद्योगामध्ये रोजगार मिळतात.परंतु अशा उच्च शिक्षित समाजाची मानसिकता बदलत आहे. अशा स्त्रिया व त्यांची कुटुंबे ही आत्मकेंद्रि, विलासी आणि परदेशी संस्कृतीचे अनुकरण करून त्यांना गरिबांबद्दल अनास्था वाटते व श्रीमंतीचे कंपन्या जाहिरातीसाठी स्त्रियांचा वापर करत आहेत. काही सेकंदाच्या शारीरिक प्रदर्शनासाठी भरपूर मोबदला दिला जातो. आपली उत्पादने बाजारात विकताना ते नटलेला स्त्री देह ही उपभोग्य वस्तू या

ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7-2020
Special Issue

कल्पनांना ही विकत असते. स्त्री सौदर्याला मागणी वाढल्यामुळे स्त्री अत्याचाराचे प्रमाण वाढत चालली आहे.

जागतिकीकरणाचा सांस्कृतिक जीवनावर होणारा परिणाम:-

प्रत्येक समाजाची स्वतःची अशी एक मूल्यव्यवस्था असते.त्याच्या आधारे आपण वेगवेगळ्या गोष्टीमध्ये तुलना करून योग्य किवा अयोग्य ठरवितो,समता, स्वतंत्र्य,बंधुत्व, न्याय, मानवता, धर्मनिरपेक्षता इत्यादी मूल्यांना अनुसरून लोकांनी वर्गण करावे अशी अपेक्षा असते.जगतीकीकाराच्या प्रकिया व्यक्ती स्वातंत्र्याच्या मुल्यास महत्व देते. जागतिकीकरणाचा प्रक्रियेत विकसित राष्ट्र आपली वर्तन विषयक मूल्य इतर समाजावर लादत आहे. उदा.जागतिकीकरणाच्या प्रक्रीयेत्त भारतातील खेड्यापाड्यात देखील वर्षभर शीतपेय,आईस्क्रीम उपलब्ध झाली आहेत. पाश्चात्य समाजातील फास्टफूड सेवाजाची कल्पना विकसनशील समाजात लोकप्रिय होत आहे आणि पारंपारिक खाद्यपदार्थाची निर्मिती मागे पडत चालली आहे. खाण्यापिण्याप्रमाणे कपडे जीन्स,टी-शर्ट, बूट इत्यादी साहित्य जगभरातील राष्ट्रात खापाविली जात आहेत. ही मुल्ये स्थानिक पर्यावरणाशी विसंगत असल्याने आरोग्यास घातक ठरू शकतात याचे भान अनेकांना नाही.केवळ खाणेपिणे व पोशाखाबाबतची नव्हे तर विवाह, कुटूब, शिक्षण, धर्म इत्यादी बाबतची मुल्ये देखील जागतिकीकरणाच्या माध्यमांतून इतर राष्ट्रात प्रसारित होऊ लागली आहे. करिअरसाठी अविवाहित राहणे किवा उशिरा विवाह करणे,विवाह व करता स्त्री पुरुषाने एकत्रित राहणे, घटस्फोट घेणे, वृद्धमातपित्या विषयी दुर्लक्ष करणे इत्यादी मुल्यांची प्रभाव विकसनशील राष्ट्रांवर पडत आहे.

निष्कर्ष :-

Copyright©authors

ISSN 0975-119X
Vol-12-Issue-7-2020
Special Issue

जागतिकीकरणामुळे जग एकात्म बनले. जागतिकीकरणामुळे जागतिक उत्पादन आणि निर्यात मोठ्या प्रमाणाने वाढली आहे. आर्थिक धोरणे, कृषी रोजगार, नैसर्गिक आणि मानवी संसाधने यावरही जागतिकीकरणाने प्रभाव टाकलेला आहे.जागतिकीकरणाचा सामाजिक अहि सांस्कृतिक जीवनावर परिणाम झालेला दिसतो. कुटुंब व्यवस्था,विवाह,स्त्री-पुरुष संबंध, जाती, जनजाती, भाषा इ. सामाजिक घटकामध्ये संक्रमण घडते आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत शेतीमालाचे उत्पादन वाढवून त्याचा निर्यात करून फायदा मिळविण्याची संधी भारतीय शेतकऱ्यांना उपलब्ध झाली आहे. हे खरे ताथवी या संधीचा फायदा मुठभर शेतकऱ्यांनाच शक्य होत आहे. जागतिकीकरणामुळे उत्पादन क्षमतेचा विकास होतो.आर्थिक स्वातंत्र्य मिळाल्यावर राहणीमानाचा दर्जा उचावतो. ही परीस्थित मानवी हक्काचे संवर्धन आणि संरक्षण करण्यास योग्य ठरते.जागतिकीकरणाचे युग म्हणजे अत्यंत वेगाने होणाऱ्या बदलांचे युग आहे. आज कारखान्यात कामगाराची जागा यंत्राने घेतली आहे. त्यामुळे बेरोजगारीची समस्या निर्माण होत आहे. आजच्या अर्थव्यवस्थेत स्त्री कमी वेतनावर काम करतात. प्रत्येक समाजाची स्वतःची अशी एक मूल्य व्यवस्थे असते व प्रत्येक समाजास आपली मूल्य योग्य वाटतात.जागतिकीकरणाची प्रक्रियेत शक्तिशाली समाज आपल्या मूल्याचा इतर समाजात प्रसार करण्याचा प्रयत्न करीत असतो. जागतिकीकरणाचा नकारात्मक प्रभाव भारतीय सामाजिक जीवनावर पर्यावरण व सांस्कृतिक मूल्यावर झालेला दिसून येतो.

संदर्भ ग्रंथ

१. सी.प.खेर- जागतिकीकरण ; समस्या आश्रय आणि अनुभव दिलीपराव प्रकाशन,पुणे

२. मधुसूदन दत्तात्रय साठे ;जागतिक अर्थव्यवस्था मेहता पब्लिकेशन हाउस,पुणे

३. सु.गो.भानुशाली ; भारतीय अर्थव्यवस्थेचे निर्णायक दशक, फडके प्रकाशन,कोल्हापुर.

Copyright©authors